

В. С. Наливайко – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права і процесу Волинського національного університету імені Лесі Українки;
Т. В. Наливайко – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри теорії та історії держави і права Волинського національного університету імені Лесі Українки

Про кримінально-правову охорону життя особи

Роботу виконано на кафедрі кримінального права і процесу ВНУ ім. Лесі Українки

У статті досліджено визначення місця та ролі забезпечення життя особи в розвитку кримінально-правових відносин, фіксація яких представляє винятково важливе практичне значення для правильного застосування законів про відповідальність за вбивство.

Ключові слова: життя особи, кримінально-правові відносини, відповідальність за вбивство.

Наливайко В. С., Наливайко Т. В. Об уголовно-правовой охране жизни человека. В статье исследуется определение места и роли обеспечения жизни лица в развитии криминально-правовых отношений, фиксация которых представляет исключительно важное практическое значение для правильного применения законов об ответственности за убийство.

Ключевые слова: жизнь лица, криминально-правовые отношения, ответственность за убийство.

Nalyvajko V. S., Nalyvajko T. V. On the Criminal-Legal Protection of Individual Life. The article examines the place of life and the role of individuals in the development of criminal-law relationships, fixed represents only of practical importance for the correct application of laws on liability for murder.

Key words: life person, criminal attitudes, responsible for the killing.

Постановка наукової проблеми та її значення. Включення до Конституції України Розділу II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», ратифікація Верховною Радою України Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод підтверджує, що для держави права та свободи людини насправді стають найвищою цінністю.

Життя – одне з найвищих природних благ людини. Без нього всі інші блага, права та свободи втрачають для людини сенс. У цьому полягає актуальність обраної теми, адже ст. 27 Конституції України проголошує: «Кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань» [1].

Серед таких протиправних, посягань на життя та здоров'я особи особливу небезпеку становлять ті, єдиним чи основним безпосереднім об'єктом яких є життя людини. У свою чергу, злочини проти життя можна поділити на дві групи: а) убивства (ст. 93–98); б) злочини проти життя за відсутності ознак убивства (ст. 99–100). Розкриття юридичного змісту злочинів першої групи неможливе без з'ясування самої категорії вбивства з погляду кримінального права.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Проблему кримінально-правових відносин, що забезпечують життя особи, досліджувала велика кількість радянських та зарубіжних учених (Л. В. Багрій-Шахматов, Ю. В. Баулін, Я. М. Брайнін, С. В. Гавриш, І. М. Гальперін, В. К. Глестін, П. С. Дагель, І. М. Даньшин, О. М. Ігнатов, І. І. Карпець, С. Г. Келіна, М. П. Клейменов, П. О. Кондратов, М. Й. Коржанський, В. М. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова, В. Т. Маляренко, П. С. Матишевський, В. О. Навроцький, Г. П. Новосолов, І. С. Ной, В. І. Полубинський, Т. І. Присяжнюк, І. М. Резниченко, В. М. Савицький, О. І. Санталов, М. В. Сенаторов, В. Я. Тацій, Г. Й. Шнайдер та ін.).

Мета статті – сформулювати науково обґрунтований підхід до визначення місця й ролі забезпечення життя особи в розвитку кримінально-правових відносин, що має як біологічний процес своєї початковий і кінцевий моменти, фіксація яких представляє винятково важливе практичне значення для правильного застосування законів про відповідальність за вбивство.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Для України найпершим кодифікованим джерелом права, і кримінального зокрема, є «Руська правда»

Ярослава Мудрого (приблизно 1016–1054 рр.). У ній ще не вживається слово «злочин», а тільки «лихо», але саме явище було вже добре відомим. За вбивство «Руська Правда» дозволяла близьким родичам загиблого мстити вбивці. А якщо здійснити акт помсти було нікому, тоді «лиха людина» (злочинець) мала сплатити штраф, розмір якого визначався залежно від статусу загиблого. Злочинця могли також покарати поневоленням, вигнанням з общини, позбавленням прав та конфіскацією майна. Треба зазначити, що «Руська правда» не вважала вбивство найтяжчим злочином. Найтяжчими на той час і для тих людей були підпали двору або гумна. Це засвідчує низький рівень цінності життя тодішньої людини.

Із часом, під впливом дальшої структуризації суспільства, розвитку загальної культури та гуманістичних поглядів право вдосконалюється, замість простої сліпої помсти з'являються елементи диференціації злочинів і покарань, причому питання захисту життя особи набувають дедалі більшої ваги в кримінальному праві [1, 88].

Сьогодні своєрідною Біблією для кожного громадянина України є Конституція – основний закон держави. Конституція України містить норми, якими закріплено статус життя людини, а саме: у ст. 3 зазначено, що людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Органічним продовженням цієї статті є ст. 27, яка визнає невід'ємним правом кожної людини право на життя і встановлює заборону на свавільне його позбавлення. Отже, Конституція України визначає основні засади й принципи захисту життя особи, які вже детально регламентує Кримінальний кодекс України (далі – КК України). А тому, за логікою, саме злочини проти найвищої соціальної цінності мають належати до найтяжчих не лише за визначенням, а й за мірою покарання. Проте аналіз відповідних статей КК 2001 р. приводить до дещо інших висновків. При цьому можна навести кілька конкретних прикладів [2, 234].

Першою статтею, що відкриває Розділ II КК, присвячений охороні життя та здоров'я особи, є ст. 115, яка встановлює відповідальність за умисне вбивство. У КК 1960 р. ст. 115 відповідало дві статті: ст. 94 (умисне вбивство) і ст. 93 (умисне вбивство за обтяжливих обставин).

Серед змін, що наявні в ст. 115 КК, слід назвати появу дефініції поняття «вбивство»: «проти-правне заподіяння смерті іншій людині». Статті КК 1960 р. такої дефініції у своїй диспозиції не мали.

До обставин старого Кримінального кодексу України, що обтяжували умисне вбивство, включили умисне вбивство малолітньої дитини; убивство заручника; убивство близького родича особи, яка виконує службовий або громадський обов'язок; убивство, поєднане із задоволенням статевої пристрасті неприродним способом.

Щодо покарання за злочин, передбачений ст. 15 КК, зокрема тієї її частини (ч. 1 ст. 5 КК), яка відповідає ст. 93 КК 1960 р., то воно залишилося без змін – позбавлення волі на строк від семи до п'ятнадцяти років. А щодо вбивств, передбачених ч. 2 ст. 15 КК, відбулося посилення відповідальності. Зокрема, порівняно зі ст. 93 КК 1960 р. підвищено нижню межу позбавлення волі: з восьми років (за КК 1960 р.) до десяти (за КК 2001 р.) [1, 89].

Убивствами при пом'якшувальних обставинах, як і КК 1960 р., новий Кримінальний кодекс визнає вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання; вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини; умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або в разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця; убивство через необхідність.

Визначення умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК), відрізняється від відповідної статті КК 1960 р. (ст. 95) тим, що в новому Кодексі нарешті введено таку передумову (ознаку), як систематичне знущання над особою. Ця новела є результатом того, що законодавець нарешті визнав, що всі люди – різні, отже, психічні властивості кожної особи можуть дуже відрізнитися між собою. Одна людина здатна одразу відреагувати на завдану образу чи проти-законне насильство, а для іншої діє принцип «останньої краплі»: вона може довго терпіти систематичне знущання до певного моменту, після якого скоює умисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання.

Порівняно з Кодексом 1960 р. значно точніше сформульовано та відредаговано ст. 117 КК (Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини). Зокрема, у текст статті введено словосполучення «новонароджена дитина», яке в КК 1960 р. містилося тільки в назві статті, а в тексті з невідомих причин було відсутнє. Це давало можливість деяким правникам-теоретикам казуїстично трактувати

зміст цієї розвідки: нібито на основі диспозиції згаданої статті жінка під час пологів або одразу після них може вбити будь-яку свою дитину, а не тільки новонароджену. Зрозуміло, що це абсолютно казуїстичне твердження, але його існування ще раз доводить потребу максимально чітко формулювати поняття й категорії права, особливо кримінального. Адже саме в кримінальному праві на всі сто відсотків має діяти принцип дотримання букви закону: що написано, те й мають робити [3, 21].

Утім далеко не всі новації Кримінального кодексу України 2001 р. сприймають без заперечень. Так, ст. 97 (Вбивство при перевищенні меж необхідної оборони) КК 1960 р. нині розширено та змінено так: до визначення самого злочину додано слово «умисне», а до самої статті – скоєння цього злочину при перевищенні заходів, потрібних для затримання злочинця. Проблема тут постає саме через словосполучення «умисне вбивство», застосоване щодо перевищення меж необхідної оборони. На нашу думку, некоректно аналізувати склад цього злочину під кутом умисного вбивства, оскільки особа, на яку нападають (тобто вчинюють протиправне посягання на її охоронювані законом права), прагне відбити таке посягання та захиститися, а не вбити нападника. Це по-перше. А по-друге, логіка підказує, що умисел виникає до початку виконання об'єктивної сторони злочину. Отже, у разі застосування особою заходів необхідної оборони поштовхом для її дій є поява загрози (реальної загрози) того, що на неї буде вчинено напад. А як людина має про це дізнатися заздалегідь та ще й «замислити» вбити нападника, якщо напад є раптовим, абсолютно несподіваним для неї?

Цілком очевидно, що і в разі вбивства при перевищенні меж необхідної оборони, і при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця, особа, яка обороняється або затримує злочинця, прагне до суспільно корисного результату, а не до скоєння умисного вбивства. Результат у формі вбивства є небажаним, неочікуваним для суб'єкта цього складу злочину. Тому, на нашу думку, доцільно було б назвати статтю так: «Вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або в разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця».

Ст. 119 КК (Вбивство через необережність), на відміну від ст. 98 КК 1960 р., посилила покарання: нині особу можна позбавити волі на строк від трьох до п'яти років або призначити їй виправні роботи на той самий термін. Відмінністю цієї статті від відповідної КК 1960 р. є також поява в ній другої частини, яка передбачає необережне вбивство двох або більше осіб, за яке винна особа може бути засуджена до позбавлення волі на строк від п'яти до восьми років [2, 237].

Однак, на нашу думку, суттєва неточність, наслідки якої непередбачувані, полягає у використанні в цій статті слова «вбивство». Адже при вбивстві особа прагне й бажає настання суспільно небезпечного наслідку у формі смерті іншої особи. Та чи прагне вона до чогось подібного в цьому юридичному складі злочину? Відповідь: ні. У цьому разі смерть є неочікуваним наслідком. Тому доцільно було б замінити слово «вбивство» на вираз «спричинення смерті». Отже, стаття мала б називатися так: «Спричинення смерті через необережність». До речі, у Російській Федерації пішли саме цим шляхом, відокремивши спричинення смерті з необережності від умисного вбивства.

Доведення до самогубства – одна з найцинічніших форм посягання на життя особи. Доводити особу до самогубства можна, за КК 2001 р., через жорстоке з нею поводження, шантаж, примус до протиправних дій, систематичне приниження її людської гідності.

Порівняно з КК 1960 р. (ст. 99), відповідну статтю КК 2001 р. (ст. 120) розширено завдяки появі третьої частини, яка передбачає відповідальність за доведення до самогубства неповнолітньої особи. Вітчизняний законодавець у новому кодексі досить жорстко ставиться до осіб, які довели неповнолітнього до самогубства, призначаючи міру покарання у вигляді позбавлення волі на строк від семи до десяти років. Та не можна обминути й певну непослідовність законодавця. Адже, вводячи до статті неповнолітню особу як таку, щодо життя якої скоюється злочин, не слід було забувати про особу малолітню, щодо життя якої цей злочин так само може бути скоєним.

Новими статтями й інститутами для вітчизняного кримінального права є, зокрема, ст. 137 нового КК, яка в ч. 2 передбачає відповідальність за неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей, якщо внаслідок цього сталася смерть особи; ст. 141, що встановлює відповідальність за смерть особи при порушенні прав пацієнта; ст. 142, яка передбачає відповідальність за незаконне проведення дослідів над людиною. Усе це, безумовно, засвідчує намір законодавця посилити охорону людського життя як найвищої соціальної цінності. Але (в поєднанні з прагненням дальшої гуманізації законодавства загалом та горезвісним популізмом певної частини наших парламентарів) практичне втілення цих намірів призводить деколи до наслідків парадоксальних [3, 27].

Здавалося б, якщо життя є найвищою цінністю, як стверджує Конституція України, то й признати за нього слід найбільшу «ціну». Тим часом норми КК щодо умисного вбивства аж надто лояльні: 15 років – максимальна межа позбавлення волі на певний строк, в особливих випадках – довічне позбавлення волі.

Розглядаючи справу про умисне вбивство двох осіб із корисливих мотивів на замовлення (п. 1, 6, 1 ч. 2 ст. 15 КК), суд знаходить багато пом'якшувальних обставин і призначає покарання у вигляді позбавлення волі на строк 15 років із конфіскацією майна.

І цей самий суд, розглядаючи справу про незаконне заволодіння транспортним засобом, учинене щодо транспортного засобу, вартість якого у двісті п'ятдесят разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян і здійснене організованою групою з погрозою застосування насильства (ч. 3 ст. 289 КК), знаходить у діях підсудних багато обтяжливих обставин і призначає, відповідно, міру покарання: ті самі 15 років позбавлення волі з конфіскацією майна.

Отож на терезах нашого правосуддя життя двох осіб не переважить навіть вартості автомобіля. Приклади подібної невідповідності тяжкості злочину мірі його покарання можна наводити й далі. Причому найгірше тут навіть не різний ступінь справедливості щодо злочинців. Найгірше, що порівняння ціни людського життя з авто на користь останнього справляє руйнівний вплив на суспільну мораль, фактично прирівнює вбивство людини до банального пограбування, знецінюючи тим самим і саму людину, і її життя.

Щоб проаналізувати рівень захищеності та рівень серйозності ставлення до охорони життя особи, доречно нагадати досвід інших країн. Порівнюючи, наприклад, санкцію ч. 2 ст. 115 КК із відповідними статтями та санкціями кримінальних кодексів таких сусідів України, як Росія та Польща, маємо висновки не на нашу користь [1; 90].

Зокрема, у Кримінальному кодексі Російської Федерації передбачено такі можливості щодо покарання за злочини проти життя. За певне умисне вбивство, передбачене ч. 2 ст. 105 Кримінального кодексу Російської Федерації (український еквівалент цієї статті – ч. 2 ст. 115 КК), злочинця можна покарати через позбавлення волі на строк від восьми до двадцяти років або довічним позбавленням волі, або смертною карою. До речі, у Конституції Російської Федерації, так само, як і в українській, записано, що кожен має право на життя. Але при цьому вказується, що смертна кара, включно до моменту її скасування, може призначатися за особливо тяжкі злочини проти життя. До того ж у Кодексі Росії визначено, що при частковому або повному складанні строків позбавлення волі при призначенні покарання за сукупністю злочинів максимальний строк позбавлення волі не може бути понад двадцять п'ять років, а за сукупністю вироків – понад тридцять. В Україні законодавець і близько не підійшов до розв'язання цього питання [6, 47].

Західний сусід України – Польща – пішла дещо іншим шляхом. Оскільки народ цієї країни глибоко віруючий і церква має тут дуже великий вплив, то саму думку про смертну кару Польща не сприймає. Але, з іншого боку, до злочинів проти життя тут ставляться як до злочинів проти Божого заповіту – отже, карати слід, і карати жорстко. Відтак за умисне вбивство (якому відповідає ч. 2 ст. 115 КК), за Кримінальним кодексом Польщі, злочинець може бути покараний через довічне позбавлення волі або позбавлення волі на строк до двадцяти п'яти років.

Дуже цікаве тлумачення самого поняття «вбивство» в законодавстві Сполучених Штатів Америки (на прикладі Зводу законів США, розділ «Злочини та кримінальний процес»): «Вбивство протизаконне позбавлення життя людської істоти, скоєне навмисне та зі злим умислом. За ступенем тяжкості вбивства поділяються на вбивства першого ступеня та вбивства другого ступеня. До вбивств першого ступеня належать: 1) будь-яке вбивство, скоєне з використанням отрути (отруйних речовин), вистежування та засідок, а також будь-яке інше умисне вбивство, заздалегідь продумане злісне вбивство; 2) вбивство, скоєне внаслідок або при спробі будь-якого підпалу, втечі, викрадення, зради, шпигунства, сексуального насильства або особливо тяжкого сексуального насильства, крадіжки зі зламанням, пограбування; 3) вбивство, яке сталося внаслідок умисного планування незаконного та злісного заповідання смерті будь-якій іншій живій особі, крім того, хто був убитий. Усі інші вбивства є вбивствами другого ступеня».

Цілковито відмінними від української системи покарань за злочини проти життя є й покарання, можливі в Сполучених Штатах Америки. Зокрема, згідно зі згаданим вище Зводом законів США, за умисне вбивство першого ступеня особа може підлягати смертній карі або довічному позбавленню

волі. За умисне вбивство другого ступеня особу можливо позбавити волі на будь-який строк її життя або довічно. А от за неумисне вбивство особу можна піддати штрафу або позбавленню волі на певний строк (не більше 10 років за неумисне вбивство, що сталося внаслідок сварки чи сильного душевного хвилювання; або не більше 6 років – за неумисне вбивство, що сталося внаслідок протизаконних дій загиблого чи внаслідок недотримання належної безпеки). Отже, у США існує можливість для високого рівня диференціації вини особи, що проявляється в присудженні їй того чи іншого виду покарання. Причому це покарання може бути від найжорстокішого (смертна кара) до дуже ліберального (штраф на ту суму, яку визначить суд).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Наведені приклади різних підходів до розв'язання проблеми охорони життя особи – аж ніяк не заклик до сліпого наслідування чи копіювання. На нашу думку, Україна і так аж надто запопадливо прислухається до численних вимог і претензій то європейського співтовариства, то інших «учителів демократії», випереджаючи тим самим історичні й соціальні події у власній державі. Тим паче, що органічний, природний процес законотворчості, розпочатий свого часу «Руською Правдою» Ярослава Мудрого, з відомих історичних причин був перерваний на три з половиною століття – від часів Переяславської ради аж до сьогодні. А це не могло, відповідно, не позначитись і на способі мислення правничої еліти, і на правосвідомості народу загалом [4, 7].

Отже, не всі новації КК України 2001 року видаються доречними щодо правової охорони життя особи. Деякі з них нівелюють різницю між убивством і, приміром, пограбуванням, фактично знецінюючи людське життя. Крім суто правових наслідків, це може справити негативний вплив на моральність та правосвідомість суспільства.

Початок життя розпочинається з моменту народження, з початком фізіологічних пологів. Посягання на плід людини до початку родового процесу не є посяганням на життя й може призвести до відповідальності за незаконне проведення абортів. Кінцевим моментом життя є біологічна смерть. Проте не всі особи помирають своєю біологічною смертю, а багато що залежить від інших осіб, котрі своїми діями чи бездіяльністю незаконно спричинюють цю смерть. Саме такі кримінально-правові відносини й відповідальність за них установлює Кримінальний кодекс України.

Хоча новий Кримінальний кодекс за суттю своєю став досить суперечливим перелицюванням кодексу старого, радянського. Особливо болісно це дається взнаки в контексті охорони життя особи. У цій сфері, як, можливо, у жодній іншій, потрібно було глибоко проаналізувати міжнародну правничу практику, досвід країн-сусідів, близьких нам за менталітетом. А над усе – всебічно продумати систему покарань, урізноманітнити їх види аби належно диференціювати ступінь небезпечності кримінальних діянь особи через визначення належної міри покарання в кожному окремому випадку.

Жодне законодавство не здатне передбачити всіх варіантів і нюансів, які щодня підкидає нам життя. Вимагати подібного передбачення від нового Кримінального кодексу України було б щонайменше наївно. Але, попри всі «за» і «проти», функцію виховну, попереджувальну, а отже будівничу, він, як і кожен Закон, виконувати повинен. Саме тому над Кримінальним кодексом України потрібно ще працювати задля його вдосконалення.

Література

1. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року // Відом. Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Ляпунова Н. І. Потерпілий як суб'єкт кримінальних правовідносин / Н. І. Ляпунова // Юрид. Україна. – 2009. – № 2. – С. 4–10
3. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – 2-ге вид., переробл. та допов. / відп. ред. С. С. Яценко. – К. : А.С.К., 2002. – 968 с.
4. Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / М. В. Сенаторов ; за наук. ред. В. І. Борисова. – Х. : Право, 2006. – 208 с.
5. Борисов В. И. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации / В. И. Борисов, В. Н. Куц. – Харьков : НПКФ КОНСУМ, 1995. – 104 с.
6. Уголовный кодекс Российской Федерации, принят Государственной Думой 24 мая 1996 года, одобрен Советом Федерации 5 июня 1996 года. – М. : Диалог-книга, 2002. – 160 с.

Статтю подано до редколегії
01.11.2010 р.